

GELENEKSEL TÜRK HOŞGÖRÜSÜ

MEHMET SAĞLAM*

Bu makalenin amacı, tarihî gelişim içinde, Türk toplumunun geleneksel diyebileceğimiz hoşgörüsünü özellikle inanç sistemi açısından ortaya koymaya çalışmaktır. Bunu yaparken temel hareket noktamız, bireysel hoşgörünün, içinde yaşanan evrensel ve millî kültürün etkisinde oluşup-geliştiği, evrensel ve millî kültürün en önemli öğelerinden birisinin de değer yargıları ile inanç sistemleri olduğu varsayımlarıdır.

İnsanların, hangi dine mensup olurlarsa olsunlar farklı milletlerden ve kültürlerden gelmeleleri, değişik düşünce ve görüşe sahip olmaları onların inançlarını da etkilemiş sonuçta din ve ibadette şekil yönünden farklılıklar ortaya çıkmıştır. Aynı dine mensup insanlar arasındaki farklı düşünce ve anlayış da mezheplerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Hristiyanlıkta asırlarca süren Hz. İsa'nın kişiliği ile ilgili tartışmalardan Katolik, Ortodoks, Protestan vs. gibi mezhepler ortaya çıktığı gibi Müslümanlıkta da Şîf ve Sünnî mezhepler oluşmuştur. Çeşitli dinlerle tanışmış olan Türkler X. yüzyılda İslâmiyeti kabul ettiler. Orta Asya'dan Avrupa ortalarına kadar geniş bir coğrafyada hüküm süren Türkler, birçok kültür ve inançlarla karşılaşarak syncretist (bağdaştırıcı) ve hoşgörülü bir yapıya sahip oldular. Anadolu'yu fethede gelişte geleneksel Türk toplum yapısı, İran uygarlığının etkileri ve Arap-İslâm kültürü aynı potada harmanlanmıştı. Bu potadan hoşgörülü ve farklı bir din ve devlet anlayışı çıktı.

* Prof. Dr., Yüksek Öğretim Kurulu Başkanı.

Anadolu'ya Türk akınları devam ederken 1055 yılında Bağdat'a giren Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, devrin halifesinden devlet işlerine karışmamasını ve dinî lider olarak kalmasını istemiştir.¹ Bu istek laiklik kavramının dahi mevcut olmadığı bir dönemde Türk devlet anlayışını yansıtan çarpıcı bir örnektir. Tarihin her döneminde Şîîlerle Sünnîler arasında olduğu gibi Sünnî mezhep salikleri arasında da inanç ve ibadet açısından ayrılıklar ve ihtilaflar olmuştur. Türk devlet yönetimi ve anlayışı her zaman kavgaların üstesinden gelmeyi başarmış ve gerekli önlemleri almıştır. XI. yüzyıl sonlarında Eş'arîler ve Hambelîler arasında yaşanan gerginliğe Nizamiye Medreseleri' (İslâm âleminde ilk üniversiteler) nin kurucusu Selçuklu Veziri Nizamül Mülk müdahale ederek Sultan'ın ve kendisinin herhangi bir mezhebi himaye ve mezhepler arası tefrik siyaseti gütmediklerini, medreselerin (üniversitelerin) sadece bilimin korunması ve yükselmesi amacıyla açıldığını hatırlatmış, divandan (hükümetten) vaazlarda ve derslerde usul ve mezhep kavgasına girilmemesi kararını çıkartmıştır.²

Türk devlet yönetimi inanış açısından Müslümanlara olduğu kadar Gayri Müslümlere de hoşgörü ile yaklaşmıştır. Anadolu'nun fethinden önce Doğu Anadolu'da yaşayan ve Gregoryan mezhebine mensup Ermeniler ile Süryanîler, Bizanslı Rumlar tarafından Ortodoks mezhebine geçmeye zorlanmışlar, kabul etmeyenlerin toprakları ellerinden alınarak Orta Anadolu'ya tehcir edilmişlerdi. Anadolu'yu fetheden Türkler, Ermeniler başta olmak üzere çeşitli milletlere ve dinlere mensup unsurları da himayeleyerek alarak ülkeyi şefkat ve adaletle yönettiler.³ Zaten İslâm dininin buyrukları da bu yönde idi. "Senin dinin sana, benim dinim bana", "zorlaştırmayınız kolaylaştırınız", "dinde zorlama yoktur" denmiyor mu idi?⁴

Orta Asya'da hakimiyetlerindeki Şamanî, Budist, Maniheizt, Hristiyan, Müsevî ve Müslüman cemaatleri bir arada yaşatan Türkler yeni fethettikleri Anadolu'da da çeşitli din ve mezhep mensuplarını aynı hoşgörü ile idare

¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 87.

² Osman Turan, *a.g.e.*, s. 223-224.

³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 18,24.

⁴ Abdurrahman Küçük, *İslâm ve Günümüz Meseleleri*, Ankara 1991, s. 98.

etmişlerdir. Anadolu'nun fethini müteakip Hristiyanlıkça kutsal sayılan İznik, Antakya ve Kudüs gibi şehirleri Müslümanların elinden almak üzere tertip edilen haclı seferlerinin üçü Anadolu'dan geçmişti. Sefer sırasında bozguna uğrayan, esir düşen, yolunu kaybeden aç ve susuz kalan Haclılara dahi Türklerin şefkat ve merhamet elini uzattığını tarihçilerimiz bizzat Haclı kaynaklarından nakledeleler.

Ermeni, Süryanî ve Rum kaynakları Bizanslıların dinî ve malî baskılardan ve Selçukluların da dinî hoşgörü ve iyi idarelerinden söz ederler. Selçuklu hükümdarının (II. Gıyasettin Keyhüsrev) evlendiği Gürcü prensesin Konya sarayına kendisine mensup papaz ve mukaddes eşya ile gelmesi, hatta Müslüman oluncaya kadar kendisine sarayda bir ibadethane (Chapelle) ayrılması, Selçuklu Türkiyesi'ndeki din özgürlüğü ve hoşgörünün en güzel örneklerinden biridir.⁵ Tarihlerimiz o dönemde (XIII. yy) dahi Selçuklu sultanlarının huzurlarında çeşitli dinlere mensup bilim adamları arasında dinî ve fikrî tartışmaların yapılmadığını kaydetmektedir. "Putperest isen de gel, kırk kere tövbeni bozsan da gel" diye çağırın Mevlânâ Celâleddin Rûmî, "yaratılanı hoşgör yaratandan ötürü" diyen Yunus Emre ve nihayet "gelin canlar bir olalım, iri olalım diri olalım" diye birliğe çağırın Hacı Bektaş Veli gibi büyük mutasavvıfların geniş bir din anlayışı ve insanlık görüşü ile meydana çıkmaları, din ve mezhep mensuplarının onların etrafında toplanmaları ve yücelmeleri Türk hoşgörüsüne mahsus sosyal ve kültürel çevrenin tabî bir neticesi idi.

Günümüze kadar intikal eden arşiv belgelerinin zenginliği ile daha iyi aydınlanan ,Osmanlı döneminde ise çeşitli din ve mezheplere mensup milletleri ve etnik grupları bünyesinde yaşatan devletin, İmparatorluk halini almasında muhakkak ki hoşgörünün payı büyük olmuştur. Fatih'ten itibaren kökleşmeye başlayan Osmanlı kanunları şer'î hukukun örfî hukukla yumuşatılarak kaynaştırılmasından meydana gelmiştir. Hemen bütün Osmanlı kanunnamelerinde rastlanan "elin ve başın kesmezlerse cerime

⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 227, 256.

alına" hükmü⁶ yargıya takdir hakkı bırakarak şer'i hukukun katı kurallarına hoşgörüyü getirmiştir. İslâm hukukunun zimmet altına aldığı ve bundan dolayı zimmî tabir edilen Gayri Müslimler de Osmanlı adalet ve hoşgörüsünün himayesinde idiler. İstanbul kuşatması sırasında Rumların, "Katolik şapkası görmektense Türk sarığı görmeyi" tercih etmeleri muhakkakki Osmanlı yönetiminin hoşgörüsünden kaynaklanıyordu.⁷ Nitekim İstanbul'u fetheden Fatih, bir taraftan Rum patrikliğini ibka ederken diğer taraftan da Ermeni patrikliğini ihdas etmişti. Oysa o dönemde devlet sınırları içinde yaşayan Ermenilerin sayısı (nüfusu) bir patriklik ihdasına müsait değildi. Koca Fatih'e karşı evini istimlak ettirmemek için direnen kadın da cesaretini hoşgörüden almıştır.

Osmanlı Devleti, sınırları içinde yaşayan çeşitli din ve ırktan milletlerin ve etnik grupların hiçbir zaman dilini ve dinini değiştirmeye teşebbüs etmemiştir. Orta Avrupa'ya kadar Balkanlarda, Orta Doğu ve Kafkaslarda Osmanlı Devletinden koparak ayrılmış 30 kadar millet ve bunları teşkil eden etnik gruplar Osmanlı himayesi ve hoşgörüsü sayesinde altı asır varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Bilindiği gibi zaman zaman Avrupa'da Yahudilere karşı soykırıma girişildi. Fatih'ten sonra tahta geçen oğlu Bayezid döneminde 1492 yılında İspanya ve Portekiz'deki Yahudiler ülkelerini terkederek Osmanlı Devletinin atıfetine sığındılar. Zira devrin padişahı Bayezid "benim ülkemin sınırları dünyanın neresinde ızdırap çeken insan varsa onlara açıktır" diyordu.⁸ Gerçekten de İspanya'dan sonra Fransa, Almanya, Polonya ve Rusya'da soykırıma uğrayan Yahudiler de Osmanlı Devletine sığındılar. Türk adalet ve hoşgörüsüne münferit ve toplu halde sığınanlar müteakip asırlarda da olmuştur. Avusturya Habsburg hanedanının baskısına direnen ve mücadeleyi kaybedince 1699'da Osmanlı Devletine sığınan Macar milliyetçilerinin lideri

⁶ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar (Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları)*, İstanbul 1943.

⁷ İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, C. I., s. 263.

⁸ H. Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, İstanbul 1979.

Thököly İmre, yine Avusturya'ya karşı bağımsızlık mücadelesinde başarısızlığa uğrayan ve 1718'de Osmanlı Devletine iltica ederek maiyeti ile Tekirdağ'da ikameti sağlanan Erdel Beyi Macar asıllı Rakoczi Ferenc, 1709'da 2000 kişi ile iltica eden İsveç kralı Demirbaş Şarl, 1841'de Polonya'dan kaçarak İstanbul'da Polonezköy'ü kuran prens Adan Czartorsky ve Polonyalı maiyeti,⁹ uzun yıllar Ruslara karşı mücadele veren Kafkas Müslümanlarının lideri Şeyh Şamil'in 1862'de esir düşmesinden sonra Rus zulmünden kaçarak Anadolu'ya yerleşen Çerkes, Çeçen ve Abazalar, nihayet sayıları yüzbinleri bulan Müslüman Boşnaklar ve Arnavut asıllılar. Muhakkakki bunların bir kısmı siyasî ilticalardı. Ancak mültecilerin kabulünde de insancıl duyguların payı vardı.

Milliyetleri farklı insanların yaşadığı ülkemizde, çeşitli din ve mezheplere mensup insanlar asırlarca huzur ve refah içinde bir arada yaşamışlardır. Günümüzde sık sık konu edilen ve kasıtlı olarak Alevî-Sünnî çekişmesine bağlanan Yavuz Selim ve Şah İsmail kavgası aslında bir Sünnî-Alevî çatışmasından ziyade Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında süren bir nüfuz ve iktidar mücadelesinden başka bir şey değildi. Zira İran'da kurulan Safevi Devleti dayanağını Şiîlikten alıyordu. Nitekim bu devleti kuranların büyük çoğunluğunu yine Anadolu'dan giden Şiî-Alevî Türkler teşkil etmiştir.¹⁰

Gayri müslimlere dahi hoşgörülü davranan bir devletin aynı dinden, fakat farklı mezheplerden olan tebaasına karşı tepki göstermesi beklenemezdi. Zira o dönemde Osmanlılar bilimde zirveye, düşüncede ise en olgun düzeye ulaşmıştı. Kanunî Sultan Süleyman zamanında Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den Hristiyanlığın Müslümanlıktan üstün olduğunu savunacak kadar ileri giden (haddini aşan) İran asıllı Molla Kaabız cesaretini hoşgörü ortamından almış olmalı.¹¹

Hemen işaret edelim ki tarih sadece övgü değildir, yergiye de yer verir. Birçok nedenlerin yanında Osmanlı Devletinin çöküş nedenlerinden biri de

⁹ Refet Yinanç ve Diğerleri, *Iraklı Sığınmacılar ve Türkiye*, Ankara 1992, s. 12-13.

¹⁰ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşunda Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara.

¹¹ İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. II, s. 125-126.

hoşgörüyü kaybedip taassuba bürünmesidir. İngiliz tarihçisi Bernard Lewis'in isabetle ifade ettiği gibi "Batı dünyası XVI. yüzyıla kadar İslâm dünyasını takip etti ve ondan çok şey aldı. Türklerin başında bulunduğu İslâm dünyası, Hristiyan dünyasından alacak bir şeyim yok diye gurura kapılıp Batı'nın bilim ve teknolojisini takip etmedi. Topu Batı'dan aldı, fakat domuz kılından yapıldığı için topun fırçasına tepki gösterdi."¹²

¹² Bernard Levis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 2. Baskı, Ankara 1984.